

AZ ÓZD-PÉTERVÁSÁRAI-DOMBSÁG TERMÉSZETI ÉS KULTURÁLIS ÉRTÉKEI

Holocén Természetvédelmi Egyesület

Írta és szerkesztette:
Hegedűs András,
Ferula Bt

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	4
A KISTÁJ ELHELYEZKEDÉSE, ELNEVEZÉSE	4
FEJLŐDÉSTÖRTÉNET, FÖLDTANI FELÉPÍTÉS	5
DOMBORZAT, VÍZRAJZ	7
KŐFÜLKÉK, BARLANGOK	12
TALAJVISZONYOK	15
ÉGHAJLAT	16
NÖVÉNYZET	16
ÁLLATVILÁG	18
ÍZELTLÁBÚAK	18
KÉTÉLTŰEK, HÜLLŐK	18
MADARAK	18
EMLŐSÖK	19
VÉDELEM, LÁTOGATÁS	20
LÁTNIVALÓK A KÖRNYEZŐ TELEPÜLÉSEKEN	20
ARLÓ	20
BORSODNÁDASD	21
BORSODSZENTGYÖRGY	21
BÜKKSZENTERZSÉBET	21
DOMAHÁZA	21
ERDŐKÖVESD	21
HANGONY	22
ISTENMEZEJE	22
JÁRDÁNHÁZA	23
KISSIKÁTOR	23
ÓZD	23
PÉTERVÁSÁRA	24
SZENTDOMONKOS	24
TARNALELESZ	24
VÁRASZÓ	24
ZABAR	25
TANYÁK	25
IRODALOM	26
INTERNET	27
KÉPEK JEGYZÉKE	28

BEVEZETÉS

A Mátra és a Bükk mögött „szerényen meghúzódó” táj nemcsak a kirándulók, de a földrajzos szakemberek figyelmét is rendszerint elkerüli. Így, bár a terület kisebb nagyobb részletéről (gyakran speciális szakmai nézőpontból) készültek tanulmányok, átfogó földrajzi tájfeldolgozás és leírás még nem született. Ez a kis füzet sem pótolhatja ezt a hiányt, mindössze igyekszik e kevésbé ismert vidéket, ha csak vázlatosan is, bemutatni; földtani, felszínalaktani, növény- és állatföldrajzi, kultúrtörténeti és épített értékeire a figyelmet felhívni.

A KISTÁJ ELHELYEZKEDÉSE, ELNEVEZÉSE

Az első kérdés, ami felmerülhet az ide látogatókban: hol is vagyunk, hogy is hívják? Azonban nem is olyan könnyű egyértelmű választ adni ezekre az egyszerű kérdésekre. A bevezetőben említett okok miatt a földtani és földrajzi szakirodalomban máig nem alakult ki általánosan elfogadott elnevezése, elhatárolása és megítélése a kistájnak. Egyes szakemberek nem is tekintették külön kistájnak e területet, hanem a Medves-vidékhez, vagy a Bükkhöz sorolták. Mások, ahány szerzőt olvasunk, annyiféle elnevezéssel és tájelhatárolással találkozunk. Hívták, hívják e vidéket pl. Ó-Bükknek, Vajdavár-hegységnek, Ózd-Pétervásárai vonulatnak, Ózd-hegységnek, Gömöri-Hevesi-dombságnak, Pétervásári-dombságnak, Vajdavár-vidéknek stb. Természetesen az egyes elnevezések nem is pontosan ugyanazt és ugyanakkora területet jelölnek. Legtöbb, jelenleg forgalomban lévő atlaszban és térképen a Heves-Borsodi-dombság felirattal találkozunk, bár ebben az esetben is térképenként változó, hogy hol húzzák meg a kistáj határait.

Anélkül, hogy a szakmai „vitában” állást foglalnánk, ami nem célja e kis ismerető füzetnek, a továbbiakban a kistáj elhelyezkedését jól szemléltető Ózd-Pétervásárai-dombság elnevezést használjuk, a Hódos-, a Hangony-, a Leleszi-patak és a Tama között elterülő vidékre. A teljesség kedvéért azonban meg kell jegyezni, hogy mind a kőzettani felépítést, mind a domborzati jellemzőket tekintve a kistáj ezeken az önkényesen megválasztott határokon sok esetben túlnyúlhat. Terjedelmi okok miatt azonban részletesebben csak a szűkebb értelemben vett Ózd-Pétervásárai-dombság kerül bemutatásra, ami mellett egy-egy érdekesebb környékbeli látnivaló szintén nem marad említés nélkül.

FEJLŐDÉSTÖRTÉNET, FÖLDTANI FELÉPÍTÉS

A vidék kialakulásának nyomon követéséhez a földtörténeti múlt újidejének (kainozoikum) – melyet a dinoszauruszok kipusztulásától (kb. 67 millió évvel ezelőtt) napjainkig számítunk – harmadidőszakáig (tercier, kb. 67–2,4 millió évvel ezelőtt) kell visszatekinteni. Ennél idősebb képződmények sem a felszínről, sem mélyfúrásból nem ismertek.

A harmadidőszak elején, a paleocén korszakban a terület mai helyétől jóval délnyugatabbra (a Déli-Alpok térségében) helyezkedett el szárazulatként. Innen lassú, több tízmillió évig tartó lemezmozgással érte el mai helyét, miközben többször is elöntötte a tenger. A különböző mélységű és áramlási viszonyú tengerekből változatos üledékek rakódtak le, melyek ma a kistáj fő kőzeteit alkotják.

Az első tengerelöntés az eocén korszakban érthette el a területet. A délnyugati irányból „Magyarország területére” benyomuló tengerág a korszak végére északkelet felé a Rudabányai-hegységig terjedhetett ki. Ezért, bár a területről eocén képződmények nem ismertek, jelenlétük a medencealjzatban valószínűsíthető. Erre utal a Recsk – Pétervására – Bükkszék térségében, mélyfúrásokból ismert tufitos, homokkőzinóros márga, mészmárga, agyamárga (Budai Márga Formáció).

Az eocén és az oligocén korszak határán lejátszódott kéregmozgás következtében a mai Dunántúli-középhegység területének jelentős része kiemelkedett, így az észak-magyarországi tengeri üledékgyűjtő medence elzáródott. Az ekkor kialakult elzárt, rosszul szellőzőt, oxigénszegény tengermedencében lerakódott sötét színű, magas szervesanyag tartalmú, mikrorétegzett agyag (Tardi Agyag Formáció) lehet a közeli Bükkszék és Fedémes környékén feltárt kőolaj anyakőzete. Szintén csak a felszín alatt, nagy mélységben fordul elő a már jól szellőzőt tengerben képződött homokkőves, tufás rétegeket is tartalmazó agyag (Kiscelli Agyag Formáció), melyet a bükkszéki és fedémesi mélyfúrások 6-800 méteres vastagságban harántoltak és amely a kőolaj tárolókőzete. A Leleszi-pataktól északra sem a Tardi, sem a Kiscelli Agyag Formációt nem írták le, így jelenlétük nagyobb mélységben csak valószínűsíthető.

Az oligocén korszak végén, miocén korszak elején megváltozott az ősföldrajzi környezet. Az ekkor kialakult normál sótartalmú, nagyobb áramlásoktól mentes, kb. 200 m mély tengermedencében halmozódott fel a Szécsényi Slír Formáció világosszürke, finomhomokos, agyagos aleuritja. Ez a kőzet már a felszínen is nagy területen és nagy vastagságban előfordul. Helyi, palóc elnevezése az apoka (megjegyzendő, hogy ezt az elnevezést a hasonló megjelenésű, de sokkal később képződött lejtőlöszre is használják). A felszín másik jellemző összlete a Pétervásárai Homokkő Formáció. Anyaga az előbb említett mély tengermedencét szegélyező, illetve annak feltöltődésével a helyét átvevő, áramlásokkal, hullámmozgással mozgatott sekélytengerben rakódott le. A változatos kőzettípusokból álló formáció finomszemű, agya-

gos, aleuritos homokkal, homokkővel indul, melyre közép- és durvaszemű, gyakran keresztarétegzett, glaukonitos, „cipós” homokkő következik. A „cipók” a puhább kőzetrészekből kiálló keményebb homokkőtömbök, melyek kialakulásukat a homokszemcséket összetartó kötőanyag feldúsulásának köszönhetik. Jellemző a rétegsorra a felfelé durvuló szemcsenagyság (egészen a kavicsig, konglomerátumig), ami a tenger feltöltődését jelzi. Ekkor egy újabb kéregmozgás (szávai hegységképző szakasz) hatására felgyorsult a háttér és a medenceperemek emelkedése, fokozódott a szárazföldi anyag behordódása az üledékgyűjtőbe. A kistáj tágabb környezetében gyakorivá válnak a delta képződmények: keresztarétegzett homokos kavicsok, homokkövek, agyagos aleuritok, lencsés márgák.

A szávai hegységképződés hatására fellépő KDK–NyÉNy-i irányú nyomóhatás következtében a Bükk és környékének idősebb kőzeteihez torlódó üledékek ÉÉK–DDNy-i irányú redőkbe gyűrődtek. E redők egyike az erősen aszimmetrikus Bükkszéki boltozat (keleti szárnya csak csökevényesen van meg). A redőket, így a Bükkszéki boltozatot is, későbbi vetők erősen tagolták. A boltozat északi szárnyának folytatása szinklinálisba megy át, melynek mélypontja Heves és Borsod–Abaúj–Zemplén megye határán (a térszín legmagasabb része alatt) van. A Leleszi-pataktól északra a rétegek meredeken süllyednek a mélybe. A Bükkszéki boltozat és a Vajdavári teknőrész között a Tarnai törés a határ. A szávai hegységképződési fázis befejező szakasza a térségben már húzófeszültségekkel járt, ami az alaphegység szerkezeti határai mentén (pl. Tarna-völgy) riolitos-dacitos vulkanizmust okozott. Az erősen mállott, helyenként bentonitosodott vulkáni termékek foltokban megtalálhatóak a kistájon. A bentonitot Istenmezeje határában bányásszák is.

Fiatalabb harmadidőszaki képződmények a szűkebb értelemben vett domboságon nem ismertek. Azok vagy teljes egészében lepusztultak, vagy a kistáj ezután már kiemelt térszín lehetett, ezért nem is képződtek. Ezt csak részletes földtani kutatással lehetne egyértelműen eldönteni.

A lassan süllyedésnek induló Ózdi-medencét azonban még el-elöntötte a sekélytenger, mocsarakat, lagúnákat alakítva ki. Ebben a környezetben képződtek a műrevaló barnakőszén telepek és homokos, aleuritos, homokkőves meddő- és fedőösszleteik (Salgótarjáni Barnakőszén Formáció).

A harmadidőszakot követő negyedidőszakban (kvarter) a völgyekben és a medencékben a lejtős tömegmozgások által lepusztított deráziós, a vízfolyások szállította alluviális és a szél által felhalmozott üledékek rakódtak le. A szél munkája különösen a jégkorszakokban (periglaciális éghajlaton) volt hatékony, hiszen ekkor a mainál lényegesen gyérebb növénytakaró védte a felszínt. A kistáj szélvédettebb felszínei az akkumuláció szinterei voltak. Ekkor halmozódott fel a szélárményékos lejtőkön, a völgyekben, a medencékben a derázió által is mozgatott homokos lejtőlész, más néven palóclész (erre a kőzetre is használatos az apoka elnevezés).

DOMBORZAT, VÍZRAJZ

Mint az első fejezetekből kitűnt, a kistájjal kapcsolatos sok alapvető kérdésre (neve, határai) nehéz mindenki számára elfogadható választ adni. Így a természetföldrajzzal foglalkozó szakemberek körében még az sem véglegesen eldöntött, hogy mely domborzattípusba sorolható: dombság-e, vagy hegység (lásd a kistáj névváltozatai). Mindkettő mellett, és ellen is szólnak érvek. A környező hegységekből (Mátra, Bükk) letekintve e 150-541 m közötti tengerszint fölötti magasságú vidékre, tagolt dombságnak; míg a környező széles, lapos völgytalpakról, 500 méter fölé nyúló csúcsaira, vagy látványos sziklafalaira felnézve inkább középhegységnek tűnik a szemlélődő előtt.

A jelenleg hazánkban „hivatalos” besorolás szerint a kistáj hegyközi dombság. Ezen belül is területének túlnyomó része 300-500 m magas tagolt dombsági, kisebb része medencedombsági domborzattípusba tartozik. Legmagasabb pontja az Ökör-hegy csúcsa (541 m), míg a Hangony-patak északkeleten 150 m-es tszf-i magasságban hagyja el a kistájat. Az Ökör-hegy szomszédságában még 5 csúcs emelkedik 500 m fölé (a Szarvas-kő egyik csúcsa (537 m), Vajda vár (530 m), a Kőből vára (520 m) és a Vermes-hát két csúcsa (511 és 507 m)) és a Leleszi-völgy nyugati oldalán is találunk még egy 500-as kiemelkedést (Debornya-fő, 510 m). Ezeket számos 400 m-es magaslat veszi körül. A „400-asok” sorozata völgyekkel meg-megszakítva északon egészen a Hangony, nyugaton a Tama völgyéig tart.

Az egy négyzetkilométerre eső átlagos relatív szintkülönbség 120 m. A középső, magasabb részen 150-200 m/km², a lealacsonyodó peremi részeken 60-100 m/km².

A felszínt a többnyire észak-déli irányú, sok esetben szerkezeti vonalak mentén kialakuló völgyekben futó patakok sűrűn felszabdalták. A kistáj északkeleti fele a Sajó, délkeleti fele a Tama vízgyűjtőterületéhez tartozik. A terület északi részének legjelentősebb vízfolyása a Hangony-patak, mely Domaházától délkeletre ered és a kistáj határain túl ömlik a Sajóba. A Hangony legfontosabb mellékvíze a Hódospatak, mely Borsodnádasd déli határától észak felé tartva, miután felvette a kistáj keleti részének kisebb-nagyobb vízfolyásainak vizét (pl. Cselény-, Gyepes-, Szentgyörgyi-patak) Ózdnál találkozik a Hangony-patakkal. A Tama Zabarnál éri el a terület határát, majd dél felé folyva és összegyűjtve a nyugati rész vízfolyásait (pl. Vermes-, Hosszú-völgyi-patak) Pétervására déli határában hagyja el a dombságot. A kistáj déli részének vizeit (pl. Domonkos-, Nagy-völgyi-, Darázs-patak) a Leleszi-patak szállítja a Tamába.

A hegység, dombság kérdés eldöntését nehezíti, hogy a táj alapvetően kettős arculatú. A terület középső része nemcsak nagyobb tengerszint fölötti magasságával, de formakincsbeli adottságaival is eltér az őt körülvevő, alacsonyabb térszíntől.

A különbség a terület középső részén eredő patakok völgyeiben, vagy az őket elválasztó völgyközi hátakon végighaladva igazán szembeszökő.

A völgyek általában mint mély, keskeny szurdokok indulnak, melyek alján alig csörgedezik némi víz, majd néhány szurdok egyesülése után felveszik a bevágódó, hegyvidéki folyók és patakok völgyére jellemző V alakot. A völgyfalak itt még jellemzően igen meredek, maguk a völgyek pedig tekintélyes mélységűek. A völgytalpak és a völgyközi hátak relatív szintkülönbsége 100-150 m közötti. Szinte minden nagyobb völgybe ezen a szakasán rengeteg kisebb oldalvölgy, vízmosás és szurdokvölgy-szerű vízmosás (ún. szurdik) torkollik, ami erőteljes eróziós lepusztulást jelez.

A napjainkban bevágódó, vagy a földtörténeti múltban bevágódó jellegű vízfolyások völgyei tárják, tárták fel a kistáj látványos sziklaalakzatait, melyek a külső erők kőzetminőséghez igazodó (szelektív) lepusztító (denudációs) munkájával formálódnak. A szelektív denudáció nem önálló felszínalakító folyamat. Felszínformái több, néha igen sok felszínpusztító hatás (pl. aprózódás, mállás, szélérozió, vízerózió stb.) eredményeképpen jönnek létre, mivel ezen folyamatok hatékonysága nagyban függ a kőzetek ellenálló képességétől. Kőzetminőséghez igazodó lepusztulás révén formálódtak és formálódnak ma is a terület sziklafalai, homokkőormai mellett az időszakos vízmosások szurdokaiban gyakori mederlépcsők és részben a homokkőüregek is (lásd később).

A könnyebben pusztuló agyagos, márgás, homokos, aleuritós összletekből meredek sziklafalakat, jellegzetes homokkőformákat alkotva preparlódik ki az ellenállóbb keresztretegű, glaukonitos, „cipős” homokkő. Az eróziós völgyek egyes szakaszain 50-500 m hosszúságban feltárodó, több 10 m magas sziklafalakat (Leleszi-, Pataj-, Szarvas-kő-, Palina-völgy, Horvátné-völgye stb.) a hátravágódó nagy esésű vízmosások gyakran kiugró homokkőbástyák sorozatává darabolják fel. Mind a homokkőfalak, mind a sziklaormok a kistáj legfeltűnőbb, leglátványosabb felszínformái közé tartoznak. Az egyik legszebb és legismertebb, a Tama völgyében, Istenmezeje mellett látható Noé szülője nevű sziklaalakzat köré a népnyelv több mesét is szőtt (lásd Istenmezeje ismertetésénél). A több oldalról meredek, sziklafalakkal határolt homokkőormok közül a legmegkapóbb, a Bükkszenterzsébet északi határában magasodó Nagy-kő. A három oldalról (keletről, délről és nyugatról) is 60-80 m magas, sok helyen közel függőleges falakkal kiugró szirt nem más mint a Leleszi-völgy és a Darázs-patak völgye között húzódó völgyközi hátból elkülönült „bástya”. Hasonlóan, előreugró sziklaszirtek sorozatára darabolják fel a vízmosások, többek között a Szarvas-követ és a Szentdomonkostól északra található Kőhegyet. Ez utóbbiak azonban, - csakúgy mint a Nagy-kő kistestvére, a Kis-kő - növényzettel jobban borítottak, ezért kevésbé látványosak.

Szurdikok jellemző képződményei a 0,5–4 m magas mederlépcsők, melyek az erősebben cementált, ellenállóbb rétegek mentén alakulnak ki. Időnként, esőzések, hóolvadási idején, mikor a szurdikok megtelnek vízzel, rajtuk vízesések jönnek létre. Alattuk a leeső, lezúduló víz örvénylése a kevésbé ellenálló rétegekben kisebb-nagyobb örvényüstöket mélyít.

Természetesen nem csak az erózió formálja a felszínt, lejtős tömegmozgások nyomaival is gyakran találkozunk. A szűk völgyekben és vízmosásokban bekövetkező friss csúszásokra a kidőlt fák is utalnak. Itt a csúszások általában sekélyek, gyakran csak a talajt és a málladéktakarót érintik, típusos csúszásnyelv sokszor ki sem alakul (szőnyegszerű csúszás), de a hanyatt dőlt vagy bedőlt fák egyértelműen jelzik a felszínmozgást. A szurdikokban a helyzet még egyértelműbb, itt már a kisebb csúszások is elgátolják a völgyet, mögöttük vizenyős, mocsaras völgyszakaszok alakulnak ki. Mindez természetesen főleg a fiatal csúszásokra igaz, az idősebbek törmelékanyagát már néhány áradás szinte maradéktalanul elszállíthatja.

A lassabb talaj- és málladékmozgásra szintén a fák formájából következtethetünk. A lejtés irányába ívesen görbült fatörzsek egyértelműen jelzik, hogy a fák csemete korában alattuk még mozgott a talaj. A lassú talajmozgás miatt megdőlt fák természetesen nem ferdén, hanem függőlegesen nőttek tovább kiigazítva a hibát, így „görbült” meg a törzsük. Később a már kifejlődött gyökérzetük segítségével megállították, lassították a felszínmozgást. Vagy ha ez nem sikerült, akkor a talajtakaró a gyökerekről folyamatosan lehordódik, ilyenkor találkozhatunk „gyökerükön álló” fákkal. Mindkét jelenségre számos példát láthat a figyelmes túrázó.

A szurdikokban, sziklakibúvások környékén fordul elő a lejtős tömegmozgások egy másik formája, az omlás. Bár a kőzetminőség következtében a területen az omlásos formák viszonylag ritkák. A homokos, agyagos, márgás, aleuritós összletek főként mállással pusztulnak, rájuk az aprózódás kevésbé jellemző. A homokkőből álló sziklafalak esetében fordul elő, hogy a kipreparálódott, ellenállóbb homokkőpadok, homokkő- és konkréciócipók leomlanak, kiperegnek a falból. Esetenként egy-egy nagyobb kőtömb válik le a sziklafalról (vagy a szurdikok oldalából) a gyökerek feszítő, illetve a gyökerek feszítette rések és a kőzetrepedések mentén beszívargó víz kimosó hatása miatt. Szintén a víz játszik szerepet a szurdikok falának omlásaiban is. Az időszakosan lezúduló nagy mennyiségű víz könnyen alámoshatja a meredek falat, amely alátámasztását veszítve előbb-utóbb leomlik. A leomlott homokkőtömbök viszonylag gyorsan (méretüktől és kötőanyaguktól függően pár tíz-pár száz év alatt) aprózódással és mállással szemcséikre esnek szét.

A terület középső részéről a nagy esésű, ezért nagy munkavégző képességű vízfolyások a lejtős tömegmozgások által lehordott anyagot idővel elszállítják. Ezért a kistáj arculatát itt összességében az eróziós formák határozzák meg. A magasra

törő hegytetők közé mély V alakú völgyek, szűk szurdikok és rengeteg kisebb vízmosás vágódik. A hegy- (domb-) és völgyoldalak rendszerint igen meredek.

Továbbhaladva a környező patakok (Hangony-, Hódos-, Leleszi-patak) völgyére lealacsonyodó peremi területek felé a kistáj képe alapvetően megváltozik. A szűk, mély völgyek fokozatosan kitágulnak és ellaposodnak, a völgy- és domboldalak lankásabbá válnak. Az erózió mellett egyre nagyobb szerepet kap a derázis és a tájképet meghatározó elemmé válik az eróziós-derázis és a derázis formakincs. (A derázis a gravitáció hatására bekövetkező lejtős tömegmozgások összefoglaló elnevezése.)

Legfeltűnőbbek a széles teknő alakú derázis völgyek és tál alakú derázis páholyok. Aljukon legfeljebb időszakos vízfolyás medre található, de sok esetben még az sem. Vagyis ezeket a völgyeket nem a víz vájta, hanem a lejtőn lassan lefelé mozgó talaj és málladéktakaró révén alakultak ki. A lejtő azon a szakaszain, ahol valamilyen oknál fogva ez a mozgás intenzívebb volt, völgyszerű bemélyedés kezdett kialakulni, melynek oldalai szintén derázissal pusztulnak tovább, tágítva a völgyet. A nagyobbak alján természetesen a lejtőkről lefolyó vizek is összegyűlnek és változó mélységű vízmosásmedreket hoznak létre a lehordódott üledékben. A mélyebb, meredekebb lejtőkkel határolt derázis völgyek völgyoldalába és völgyfőibe szintén gyakran mélyednek vízmosások. A Leleszi-, a Hódos-, és Hangony-patak völgye, valamint a beléjük torkolló oldalvölgyek alsó szakaszai mentén egymást érik a látványos eróziós-derázis és derázis formák.

A derázis, eróziós-derázis völgyek közti hátaik lepusztulásával, illetve a völgyfők kiszélesedésével nagy derázis cirkuszvölgyek, páholyok jönnek létre. A legnagyobbak átmérője 600-800 m és belőlük már újabb derázis és eróziós-derázis völgyek fejlődése is kiindul. Például Bükk-szenterzsébet határában a Buknácsa nevű terület nem más, mint 10-11 kisebb-nagyobb eróziós-derázis és derázis völgy összennyílásából létrejött derázis cirkusz.

Az egymás irányába fejlődő derázis völgyfők között derázis nyerges alakulnak ki, melyek fokozatos lealacsonyodásával több helyen megkezdődött a derázis piramisok, kúpok elkülönülése. Egyik leglátványosabb a Darázs-patak völgyének közepén emelkedő Vár-magasa nevű domb.

A csuszamlások különböző formái szintén elsősorban a terület alacsonyabb térszíneire jellemző felszínformák. Felismerésük, gyakoriságuk ellenére sem könnyű. A dombságot felépítő laza, mállékony üledékeken a csúszássebhelyek és csúszásnyelvek gyorsan elegyengetődnek. Jelenlétükre sokszor már csak a hullámos térszín utal. Könnyebben felismerhetők a derázis völgyek oldalában bekövetkező csúszások. Az aszimmetrikus eróziós-derázis völgyek részaránytalanságát sok esetben kisebb-nagyobb csúszások okozzák.

A domborzat ismertetése során nem hagyhatjuk figyelmen kívül az emberi tevékenység hatására létrejött (antropogén) formákat sem. Hiszen az ember egyre nagyobb méreteket öltő környezethasznosító és környezetalakító tevékenysége során közvetlenül és közvetve is hat a táj domborzatára. Közvetlen hatás, ha az ember magukat a felszínformákat változtatja meg, közvetett, ha a felszínformákat alakító folyamatokba avatkozik be.

Legkönnyebben az ember közvetlen felszínformáló tevékenységének nyomai azonosíthatóak: a bányászkodás sebhelyei és meddőhányói, a mezőgazdasági művelés teraszai, a szabályozott patakmedrek és a szemétlerek.

A területen mindenfelé számtalan kisebb-nagyobb fejtési sebhely található. Mivel a kőzetek (homok, homokkő, aleuritos homok, agyagos homok, kavicsos homok stb.) építkezéshez jól felhasználhatóak, ezért egyre újabb homokgödörök nyílnak, elsősorban a települések közelében és a könnyen járható nagyobb völgyek mentén. Jelentősebb, már messziről észrevehető sebhelyekké a jobb minőségű, kedvezőbb összetételű anyagot adó homokgödörök bővülnek.

A teraszolás nem gyakori, néhány meredekebb oldalra telepített gyümölcsös esetében alkalmazták (pl. Bükkszentersébettől északra a Buknásza dűlőben, vagy Ózd környékén). Szintén viszonylag ritkák a salak- és meddőhányók: Istenmezeje, Ózd, Járdánháza és Borsodnádásd határában található néhány.

A települések közelében a kistáj minden állandó vízfolyása szabályozott, rendszerben tartott mederben folyik.

Az emberi tevékenység közvetett hatására két jellemző formacsoport jött létre: a földutakhoz kapcsolódó formák, illetve a mezőgazdasági tevékenység során kialakuló formák.

A völgy- és domboldalokban haladó földutak a lefolyási viszonyok megváltoztatásával gyakran váltanak ki felszínmozgásokat. A lejtőkön lefolyó vizeket a földutak lelassítják, eltérítik, így azokon nagyobb a beszivárgás, mint a lejtőn. A beszivárgó többlet vízmennyiség a földút alatti lejtőszakasz stabilitását csökkenti, ezért ott gyakoribb a kisebb csúszások, folyások.

A völgyekben és a völgyközi hátakon haladó, esetleg a nyergeket keresztező földutakra a bevágódás jellemző. A völgyi mélyutakat elsősorban a lineáris erózió, míg a völgyközi hátak útjait főleg a szélkifúvás mélyíti. A földutaknak esetleg szerepük lehetett a szurdikok némelyikének kialakulásában is, amennyiben egyes szurdikok, illetve szurdik szakaszok földútból mélyültek. Jellemző, hogy a már nehezen járhatóvá mélyült földutat elhagyják és mellette új nyomvonalat járnak ki.

A mezőgazdasági művelés hatására különféle áteraszok keletkezhetnek. Magányos áterasz képződhet az erdő és a művelt terület, valamint a különböző kultúrájú mezőgazdasági területek határán, a lejtőlepusztulás eltérő mértéke

következtében (leggyengébb a lejtőletarolódás az erdők alatt, legerősebb a szántók területén). Egymás fölötti álsorok alakulhatnak ki a gyümölcsösök alatt, ahol a fákat a szintvonalakkal párhuzamos sorokban ültették. A két sor között meginduló felszíni lepusztulást az alsó sor lassítja, ott a lefelé mozgó anyag részben felhalmozódik. Mindkét forma a művelés felhagyása után is jól felismerhető a települések határában.

Érdekes formák a lejtőket sűrűn, a szintvonalak mentén tagoló, azokat szinte „kirajzoló” kicsi, pár 10 cm-es „teraszok”, amelyek a legeltetés, az állatok taposásának hatására kialakult ún. tiprásnyomok.

Az ember hozta létre a kistáj jelentősebb tavait. Legnagyobb a Hangony völgyébe csatlakozó Renget-völgy torkolatában kialakított 6 hektáros Hangonyihalastó. Ózdon hozták létre a kis bolyoki csónakázótavat. Festői környezetben találhatóak a Nagy-völgyi- és a Darázs-patak felduzzasztásával létrejött tavacsák, melyek gazdag vízivilágnak adnak otthont. Váraszó közelében a Hosszú-völgyi-patakon pedig már a harmadik tavat alakítják ki, elsősorban idegenforgalmi céllal.

KŐFÜLKÉK, BARLANGOK

A kistáj területén számtalan kisebb-nagyobb homokkőüreg, kőfülke található. Leggyakoribbak a kisebb, pár 10 cm átmérőjű és hasonló mélységű, ovális, kerekded üregek, melyek jellemzően a meredek sziklafalakban alakulnak ki. A sziklaormokat alkotó „cipős” homokkőből, a külső hatásoknak kevésbé ellenálló puhább rétegek gyorsabb pusztulása révén, az egyre jobban kipreparálódó homokkőcipők idővel kiperegnek. A helyükön hátramaradó sekély, árnyszerűbb „lyukak” levegőjében tovább megmarad a légnedvesség. A magasabb nedvességtartalmú levegő és az abból kicsapódó víz környezeténél hatékonyabban mállasztja a kőzetet (kondenzvízes-, vagy más szóval árnyékmállás), tovább mélyítve az üreget.

Szelektív lepusztulással képződnek ugyanezen homokkőfalakban a sziklaereszek alatt kialakuló több méter széles és 1-2 m mély kőfülkék. Az ellenállóbb homokkőpadok közötti puhább rétegek gyorsabb pusztulásával létrejövő elnyúlt, sekély mélyedések szintén árnyékmállással, deflációval, illetve a bennük megtelepedő zuzmók és mohák élettevékenységéhez kapcsolódó biológiai mállással fejlődhetnek tovább. Ritkán mélyülnek barlang méretűre, hiszen a fölöttük kialakuló, alátámasztását veszített sziklaeresz idővel leomlik, megszüntetve maga alatt az üreget. Ilyen volt a bükkszenterzsébeti Nagy-kő 1900-as évek elején leszakadt barlangja is, melyet a néphagyomány szerint, a régi idők betyárjai használtak bújó- és rejtkehelyként.

Gyakoriak az állandó vagy időszakos vízfolyások medrét kísérő szikláiban, a völgytalp közelében oldalazó és örvénylő erózióval kialakult pár méter hosszú, 0,5-1 m magas és ugyanilyen mély kőfülkék is.

A fent említett üregtípusokból a területen „megszámlálhatatlanul” sok fordul elő, kevesebb a méreteiben is barlangnak tekinthető képződmény. Eddig 10 ember számára is járható (legalább 2 m mély), homokkőben található természetes és 5 mesterséges üreget írtak le a területről és közvetlen környékéről. Ezen kívül a helybeliek emlékeznek még néhány, mára már beomlott barlangra, barlangistállóra is. Kialakulásuk, fejlődésük változatos okokra vezethető vissza, melyeket az egyes barlangok bemutatása során ismertetünk.

Az újabb kiadású Cartographia turistatérképek a Leleszi-völgy mentén három barlangot is jelölnek. Legszakabbi a völgy felső szakaszába nyugatról betorkolló Debonya-sarkágy völgyet balról kísérő sziklafalban található (a sarkágy a régi helyi szóhasználatban völgyet jelent). A kagyló formájú, valamivel több, mint 3 m mély barlangot valószínűleg az időszakos vízfolyás oldalazó eróziója kezdte formálni, majd a mállás és aprózódás mélyítette tovább. Kicsivel lejjebb csatlakozik a Leleszi-völgybe a Szarvas-kő-völgy. A völgy fölött magasodó Szarvas-kő sziklaormában, a völgytalp fölött mintegy 50 m magasan két barlang is nyílik. A nagyobbik íves, 1 m magas és 2,5 m széles szája délkelet felé néz, mely fokozatosan lealacsonyodó és elkeskenyedő 12 m hosszú folyosóban folytatódik. A továbbjutást (kijutást) omladék zája el, melyen át fény szűrődik be, a homokkősziklák közé mélyült, közeli vízmosásból. A barlang is részben ennek a vízmosásnak köszönheti kialakulását. Az itt időszakosan lezúdult csapadék- és olvadékvizek beszivárogtak a keresztregéztett homokkőbe és egy vékony vízrekesztő agyagos, agyagmárgás réteglap mentén folytatták útjukat egészen a rétegkiékelődésig, ahol újra a felszínre kényszerültek. A sziklán átszivárgó vizek oldó, erodáló hatása révén jöhetett létre ez a kis átmenőbarlang, mely aprózódással, mállással fejlődik tovább. Nem messze tőle található egy kisebb, mindössze 3,5 m hosszú barlang délnyugatra néző, trapéz alakú bejárata. Nagyobb testvérétől eltérő módon, tektonikus hatásra, egy törésvonal mellett alakult ki. Az egymás mellett elmozduló kőzetfelszínekről leszakadó, leomló kőzettömbök között jött létre. Nem is olyan régen, még mind a két barlangot használták a környékeliek. Hirtelen nyári záporok elől itt találtak menedéket az erdőben dolgozók, illetve a kisebbik üreg gyakran a pásztorok nyári szalása volt, míg a birkákat a nagyobbba terelték be. Szintén menedéknek használták a turistatérképen jelzett harmadik barlangot, mely Szarvas-kő és Tarnalelesz között félúton, a Leleszi-völgybe balról torkolló katlanszerű vízmosás oldalában van. A több mint 20 m hosszú, 4 m mély üreg egy keményebb homokkőpad alkotta sziklaeresz alatt, az időszakos vízfolyás oldalazó eróziója révén jött létre. Még egy jelentősebb, a térkép által már nem jelzett, barlang ismert Tarnalelesz határában. A Leleszi- és a Vermes-

völgy találkozásában emelkedő Peskő-tető Vermes-völgy felőli oldalában, kb. 30 m magasan, a szilafalban ásítózik a 2,5 m mély, 4,5 x 4 m átmérőjű ovális üreg. Valószínűleg a kőzetpadok aprózódásával, leszakadozásával, majd mállással és deflációval alakult ki. Megközelítése nehéz, veszélyes.

Bükkszenterzsébettől északra, a Nagy-kő és kistestvére, a Mocsolyás-patak másik oldalán emelkedő Kis-kő sziklájában is található egy-egy térkép nem jelezte üreg. Nem is tekinthető igazi barlangnak a Nagy-kő sziklafalának déli oldalában, egy tektonikai törés mentén kialakult 40 m magas boltozat, mely a repedés kimállásával, kiaprózódásával mélyül tovább. Szintén inkább csak sziklaeresz a Kis-kő nyugati oldalában, nehezen megközelíthető helyen, a homokkőpadok között látható 2-3 m mély, 5-6 m magas bemélyedés.

Bár nem a szűken értelmezett kistájon található, mégis említésre érdemes a közeli Nagy-lyukas-kő térképen is jelzett barlangja. Az Ivádtól néhány kilométerre északra, a Szénégető-patak völgyének bal oldalán emelkedő látványos sziklafalban a völgytalp fölött kb. 40 m magasan nyílik a barlang. Majdnem szabályos, 3 m átmérőjű kör alakú bejárata 4,5 m mély beöblösődésben folytatódik. Megközelítése nehéz, veszélyes.

A természet formálta barlangok mellett találkozhatunk néhány emberkéz alkotta üreggel is. A Gyepes-völgyben mindjárt kettőt is találunk. A völgyfő közelében, a Remete-forrás fölött lévő, ajtóval lezárt pince építésének idejét nem ismerjük. Az erdészet használja raktárnak, csemetetárolónak. Lejjebb a völgyben, a Keserűtanya kerítése mellett nyílik a Keserű-tanyai táró omladékos bejárata. A bejárati törmeléken átjutva (ami a plafonról szakadt le) egy 35 m hosszú trapéz alakú táróban találjuk magunkat, melynek az alján 5-10 cm vastagon víz csörgedezik. A kis földalatti patak vize a táró végén mélyített kútból csordul ki. Érdekesség, hogy bár a táró teljes hosszában homokkőben halad, utolsó 5 méterét mészkőbarlangokra jellemző módon cseppkőkiválások díszítik. Persze ezek nem „baradlai” méretű cseppkőképződmények, csupán pár centiméter vastag cseppkőkéreg a falakon és pár centiméter hosszú, a plafonról lógó szalmacseppkövek. Az üreg denevérek otthona. Egyrészt a denevérek védelme miatt, másrészt mert a bejárati szakasz omladékos, veszélyes, a megfelelő szabályok betartásával, kellő körültekintéssel látogassuk (baj esetére egy társunk mindig maradjon kint, a denevéreket ne zavarjuk stb.). A táró valószínűleg víznyerés biztosítására hajtották, képzett bányászok, vagy ahogy a helybéli öregek mesélik: a világháborúk idején a sorozás elől bujkáló helyi bányászok készítették rejték helynek. A környéken több hasonló bűvőhelyre is emlékeznek (vagy emlékezni vélnek) az itteniek, ezek azonban mára beomlottak, nyomuk sem található. Azonban Bükkszenterzsébet határában, a Buknásza-dűlő elvadult gyümölcsösében található egy régebbi eredetű rejték hely, a Török-bunker. A 4,5 x 3 m alapterületű barlanglakás a mese szerint a török hódoltság után is itt

maradt törökök búvóhelye volt. A helyi lakosság azt vette észre, hogy az errefelé elkószáló állatok és emberek soha többé nem kerültek elő. Egyszer aztán távolról kifigyelték, hogy az ide terelt tehenet török ruhába öltözött emberek hajtják el. Ezután évszázadokig tartotta magát a hit, hogy a környéken törökök bujkálnak. Lehet, hogy így volt, de valószínűbb, hogy az üreg a gyümölcsöshöz tartozó nyári szállás (talán pásztorszállás) vagy pince lehetett, esetleg II. világháborús katonaszökevények menedéke.

TALAJVISZONYOK

A domborzat változatossága, a vízrajzi a dotságok és az éghajlati jellemzőkben mutatkozó kisebb eltérések a talajokban mind-mind visszatükröződnek.

Legjellemzőbb talajtípus, a terület több mint háromnegyedét borító agyagbemosódásos barna erdőtalaj. Nevét a benne lezajló jellemző folyamatról kapta, melynek során a felső talajszint agyagtartalmának egy részét a lefelé szivárgó csapadékvizek mélyebbre mossák. Harmadidőszaki üledékeken képződött, jó vízgazdálkodású, közepes-jó termékenységű talaj. Nagyonbbrészt erdőszült, kisebb részt mezőgazdaságilag hasznosított.

Ahol kisebb mértékű a beszivárgás és ezért kevésbé jelentős az agyagbemosódás, pl. lejtőn (a csapadékvíz egy része lejtőirányban lefolyik), vagy az erdőt felváltó a szántóföldön (nagyobb párolgás) barnaföldek alakulnak ki. Ahol viszont a beszivárgó vizek megrekednek a talajban, mert az agyagos-márgás alapkőzet, vagy a magas talajvízszint miatt nem tudnak elszivárogni, savanyú kémhatású pangóvízes barna erdőtalajok képződnek. Mind víz-, mind tápanyag-gazdálkodásuk kedvezőtlen.

Erősen tagolt térszíneken, meredek lejtőkön nehezen képződik talaj, a már kialakult talajtakaró pedig könnyen lepusztulhat. Ezek a helyeken földes kopárok, köves, sziklás váz talajok alakulnak ki. Jellemzőjük, hogy vékonyak, termékenyséjük gyenge, a felszín csak foltokban takarják (pl. meredek sziklafalakon), illetve az alapkőzet foltokban a felszínre bukkan (erodált völgy- és domboldalakon). Elsősorban erdő és legelőterületek, sziklagyeppek talajai. A lejtőkről eróziósan-deráziósan lepusztuló termékeny rétegek a lankásabb részekben és a lejtők lábainál felhalmozódnak és ún. lejtőhordalék-talajokat alkotnak.

A patak völgyekben jellemző gyenge termőképességű öntéstalajokat a szélesebb völgytalpakon általában mezőgazdaságilag hasznosítják.

ÉGHAJLAT

A kistáj éghajlata mérsékeltén hűvös-mérsékeltén száraz, a magasabban fekvő részekén és az északi futású völgyekben hűvös-mérsékeltén száraz.

Az évi középhőmérséklet elmarad az országos átlagtól, mindössze 8,2-8,5 °C. Nem csak a nyár hűvös (a nyári félév középhőmérséklete 15,2-15,5 °C), de a tél is hideg. A téli minimumok sokéves átlaga északon -20 °C körül van. Zabaron az utóbbi években évszázados napi hidegrekordok dőltek meg (2005. január 29-én -22,6 °C-ot, 2003. január 12-én -30,9 °C-ot mértek). Az év 195-200 napján süllyedhet a hőmérő higanyszála fagypontra alá.

Az évi csapadékmennyiség 600-650 mm. Évente 45-50 hótakarós napra számíthatunk, a hótakaró maximális átlagos vastagsága 20-25 cm.

Az uralkodó szélirány nyugati és északnyugati, ami a felszín közelében a tagolt domborzathoz (völgyekhez, gerincekhez) igazodva módosulhat.

NÖVÉNYZET

A terület növényföldrajzilag a Pannóniai flórateremtő (Pannonicum) Észak-középhegység flóravidékének (Matricum) Borsodense (Bükk-hegység, vagy Borsodi) és Agriense (Mátra, vagy Egri) flórajárásába tartozik. Mint a tudományos besorolásból is kitűnik a terület növényzete elsősorban a közeli Bükk és Mátra flórájával mutat rokonságot, hasonlóságot.

Zonális erdőtársulása a cseres-tölgyes (*Quercetum petraeae-cerris*), mely a terület középső részén nagy kiterjedésű zárt erdőséget alkot. Névadó fafajainak, a kocsánytalan tölgynek (*Quercus petraea*) és a csertölgynek (*Quercus cerris*) a lombkoronája viszonylag sok fényt enged az erdő belsejébe, ezért cserjeszintje és gyepszintje is fejlett.

Délires kitérűségű, ezért több meleget élvező domboldalakon foltokban melegekedvelő tölgyesek (*Como-Quercetum pubescenti-petraeae*) és bokorerdők (*Ceraso-Quercetum pubescentis*) alakultak ki. Ezekben a társulásokban éri el elterjedésnek északi határát számos, az Észak-magyarországi középhegység hegylábai területeire jellemző erdős sztyepp faj.

Az északi kitérűségű lejtők, mélyebb völgyek hűvösebb klímája gyertyános tölgyesek (*Quercus petraeae-Carpinetum*), szubmontán és montán bükkösök (*Melittifagetum silvaticae* és *Aconitifagetum silvaticae*) kialakulását teszi lehetővé. A lombkoronaszint itt már zárta, az erdő belsejébe lombfakadás után már csak kevés napfény jut be. A cserje és a gyepszint gyéresebb. Jellemzőek a lombfakadás előtt virágzó és az árnyékiényes növények.

Az alapkőzet egyes tulajdonságainak (pl. ásványi anyag tartalmának, szerkezetének) kifejezetté válása határozza meg az ún. edafikus társulások megjelenését. Az északi lejtőkön, a gyorsan málló homokkő sekély, kilúgozott, ezért kevés meszet tartalmazó talajain mészkérülő bükkösöket (*Deschampsio-Fagetum*), míg a délies, mészben gazdagabb talajokon nyúlfarkfüves tölgyeseket (*Seslerio-Quercetum*) találunk. Ott, ahol a meredekebb lejtőkről a vékony talajréteg már szinte teljesen lepusztult és a homokkősziklák a felszínre bukkannak sziklagyep alakultak ki, melyeknek elmaradhatatlan növénye a deres csenkeszes (*Festuca pallens*). A homokkőpadok laposabb felületein, a helyben maradó vastagabb málladékakárón zártabb lapangó sásos (*Carex humilis*) gyep alakul ki.

Mind tájképileg, mind állományukat tekintve jelentősek a víz hatására (magasabb talvízszint, időszakos vagy állandó vízzel való borítottság) kialakuló ún. intrazonális társulások. Sok patakot felső folyásuk mentén, a szűk, mély völgyek laposabb völgytalpán szép gyertyános égerligetek (*Aegopodio-Alnetum*) és sásos égerligetek (*Carici acutiformis-Alnetum*) kísérik. Ahol a vízfolyás lelassul, szétterül és pangóvízes völgyszakaszok alakulnak ki, láperdő foltokkal is találkozhatunk (pl. a Palina-, vagy a Nagy-völgyben). Az égerligeteket és a láperdőket gyakran magaskórós társulások (*Angelico-Cirsietum oleracei*, *Filipendulo-Geranium palustris*) szegélyezik. E társulások valamikor nagyobb területen fordulhattak elő, az erdőirtás hatására azonban helyüket kaszálórét (*Pastinaco-Arrhenatheretum elatioris*) és magassásos rétek (*Caricetum acutiformis*) vették át.

Jellemző társulása a vidéknek a települések közelében telepített akác (*Bromo sterilis-Robinetum*). Az akác a talajjal szemben meglehetősen igénytelen, még a csekély termőerejű errodált homokon is, napfény és hőigénye azonban nagy. Ezért elsősorban a települések közelében, az alacsonyabb magasságú délies lejtőket foglalja el. Gyorsan növekvő, agresszíven terjedő faj, könnyen kiszoríthatja az őshonos fajokot. A sűrűn növekvő, laza lombzatú akác dús aljnövényzetével mind a nagyvadak, mind az ember számára nehezen áthatolható „bozótos erdőt” alkot. Jelenléte a vándorméhészek számára biztosít megélhetést. Szintén tájidegenek, a fájuk miatt sok helyütt telepített luc- és erdei fenyvesek.

A legeltető állattartás hatására alakultak ki a kisebb-nagyobb borókások. Az állatok ugyanis elkerülik a szúrós növényeket, melyek így a legelőkön könnyen elszaporodhatnak. A pásztoremberek ezért rendszeresen irtották a vadrózsát (*Rosa canina*), kökényt (*Prunus spinosa*), galagonyát (*Crataegus* sp.) és a borókát (*Juniperus communis*). A lassan felhagyásra kerülő, egyre ritkábban használt legelőterületeket azonban már nem tartották karban, így a boróka „visszatért” rájuk. Legnagyobb és legszebb a Tama völgyébe Istenmezeje és Erdőkövesd között keletről betorkolló Hintós-völgyben található „borókás ősgyep”. Felejthetetlen élmény a két-három méter magas örökzöldek között sétálni.

ÁLLATVILÁG

Állatföldrajzi beosztását tekintve a kistáj az Euro-turáni faunavidék Középdunai faunakerület Ősmátra (Matricum) faunakörzet Börzsöny-Mátra-Bükk vonulat (Eumatricum) faunajárásába tartozik.

ÍZELTLÁBÚAK

A legszembetűnőbbek és a legnagyobb számban és változatosságban előforduló gerinctelenek az ízeltlábúak, azon belül is a rovarok.

A sok vizes élőhely számos szitakötő fajnak biztosít bölcsőt és táplálékot. A kis tavak fölött, patakok mentén cikázik a kisasszony szitakötő (*Calopteryx virgo*), lápi aca (*Anacia eschna isosceles*), díszes légivadász (*Coenagrion ornatum*), feketelábú szitakötő (*Gomphus vulgatissimus*), réti rabló (*Lestes dryas*), a ritka mediterrán elterjedésű pataki szitakötő (*Orthetrum brunneum*), melynek ligeterdőkben fejlődik a hernyója.

Dús virágú réteken, erdőszegélyeken, legelőkön számos szép nappali lepkével találkozhatunk. Többek között itt él a kis apollólepke (*Parnassius mnemosyne*), melynek hernyója az üde erdőkben tenyésző keltikéken (*Coridalis* sp.) fejlődik, a vizes élőhelyek közelében előforduló farkasalmalepke (*Zerynthia polyxena*) és a ritka lápi gyöngyházlepke (*Brenthis ino*), a feltűnő, nagyméretű fecskéfarkú pillangó (*Papilio machaon*) és kardos pillangó (*Iphiclides podalirius*); a tűzlepkék közül a nagy pompás tűzlepke (*Lycaena dispar rutila*) és ibolyaszínű tűzlepke (*Lycaena alciphron*). Nagyszámban képviselik magukat a kék színű boglárka lepkék (*Maculinea* sp.).

A legelők, rétek gyakori vadásza az imádkozó sáska (*Mantis religiosa*) és a darázspók (*Argiope bruennichi*).

KÉTÉLTŰEK, HÜLLŐK

A farkos kétéltűek közül előfordul a foltos szalamandra (*Salamandra salamandra*), a pettyes götte (*Triturus vulgaris*) és a hazánk egyik legritkább és legértékesebb kétéltűje, az alpesi götte (*Triturus alpestris*), mely csak a magasabban fekvő, hűvösebb, rejtett időszakos állóvizeket kedveli. A békákat többek között a varangyok (*Bufo* sp.), gyepi béka (*Rana temporaria*), sárgahasú unka (*Bombina variegata*) képviseli. Előszeretettel fogyasztja őket a másfél-két méter hosszúra is megnövő erdei sikló (*Elaphe longissima*) és a valamivel kisebb kockás sikló (*Natrix tessellata*).

MADARAK

Sokszínű a madárvilág is, számos ritka és védett fajjal találkozhat a figyelmes kiránduló. A terület középső részének erdei fölött (pl. a bükk-szenterzsébeti Nagy-

kő sziklája fölött) rendszeresen láthatunk hollókat (*Corvus corax*) keringeni, a legelők, rétek és szántók fölött gyakorta szitálnak egerészölyvek (*Buteo buteo*). Ritkább fészkelő ragadozómadarak a darazsakkal, méhekkal táplálkozó darázsölyv (*Pernis apivorus*), a „turulmadár” kerecsensólyom (*Falco cherrug*), a hüllőket, kétéltűeket tizedelő kígyászölyv (*Circaetus gallicus*) és kis békászósas (*Aquila pomarina*). Az öreg erdőket kedvelik a „fák doktorai”, a harkályfélék. Ritkább képviselőik közül megtalálható itt a fehérhátú fakopáncs (*Dendrocopus leucotos*) és a fekete harkály (*Dryocopus martius*). Szintén az összefüggő, zárt, háborítatlan erdők értékes madárfaja a félnk császármadár (*Tetrastes bonasia*).

A vízfolyások és a sok kisebb-nagyobb mesterséges tó biztosít élelmet, a körülöttük kialakult vízparti növénytársulások adnak otthont többek között a tőkés récének (*Anas platyrhynchos*), a vízityúknak (*Gallinula chlorops*), a ritka fekete gólyának (*Ciconia nigra*) és a színes tollazatú jégmadárnak (*Alcedo atthis*).

Homokkősziklák és a felhagyott homokkőbányák meredek falaiba vájja odúját a színpompás gyurgyalag (*Merops apiaster*). A telepített fenyvesekben pedig a Magyarországon ritka fészkelőnek számító keresztcsőrű (*Loxia curvirostra*) talál otthont.

EMLŐSÖK

Barlangokban, sziklaüregekben, fák odvaiban találunk menedéket a repülő emlősök, a denevérek képviselői: pl. a nagyfülű denevér (*Myotis bechsteini*), közönséges denevér (*Myotis myotis*), hegyesorrú denevér (*Myotis blythi*), vízidenevér (*Myotis daubentonii*), kései denevér (*Eptesicus serotinus*). Hazánkban minden denevérfaj védett (a felsoroltak közül a nagyfülű denevér (*Myotis bechsteini*) fokozottan védett), ezért ne háborgassuk őket. Különösen óvatosan közelítsünk a téli álmat alvó denevérekhez, mert ha felébresztjük őket (akár csak a testmelegünk hatására felébrednek) olyan sok energiát használhatnak fel tartalékaikból, hogy tavaszra legyengülhetnek és elpusztulhatnak.

A nagy kiterjedésű zárt erdőségek a nagyvadak otthonai, melyek közül az őz (*Capreolus capreolus*), a gímszarvas (*Cervus elaphus*), a vaddisznó (*Sus scrofa*) honos, míg a dámvad (*Cervus dama*) és a muflon (*Ovis musimon*) betelepített. A terület kisebb testű ragadozóit, a nyuszt (*Martes martes*), nyest (*Martes foina*), menyét (*Mustela nivalis*), görény (*Putorius putorius*, *P. p. eversmanni*), róka (*Vulpes vulpes*), vidra (*Lutra lutra*) rájuk nem jelentenek veszélyt, hiszen főleg kisemlősökre, madarakra, hüllőkre és kétéltűekre vagy halakra vadásznak. Azonban az utóbbi időben ismét fel-fel bukkanó farkas (*Canis lupus*) és hiúz (*Lynx lynx*) már a nagyvadakat is megugrasztja, elsősorban a kicsinyeket le is teríti.

VÉDELEM, LÁTOGATÁS

Az Ózd-Pétervásári-domság nagy része a Tarna vidéki Tájvédelmi Körzethez tartozik, így védelem alatt áll. A tájvédelmi körzetet 1993-ban hozták létre, elsősorban a hazánkban egyedülálló természeti és tájképi értékek, az egymás mellett előforduló magashegységi bükkösökre és szubmediterrán társulásokra jellemző növényzet, valamint a császármadár élőhelyének védelmére. Területe 9626,6 ha melyből 536 ha szigorúan védett. Legnagyobb része, 9551,3 ha egy tömbben, a dombvidéken található (különálló a 67,6 ha-os hevesaranyosi és a 7,7 ha-os csemelyi rész).

A tájvédelmi körzet, a szigorúan védett részeket kivéve, szabadon látogatható. Bejárását számos jelzett turistaút, köztük az országos kék jelzés, valamint „számtalan” erdészeti út teszi lehetővé. Az aszfaltozott erdészeti utak mindegyike, a földutak jelentős része kerékpárral is járható.

LÁTNIVALÓK A KÖRNYEZŐ TELEPÜLÉSEKEN

A környék, az előkerült számos régészeti lelet tanúsága szerint már korán lakott volt. Szentsimon és Pétervására határából a legkorábbi leletek rézkoriak, Istenmezéről késő bronzkori fejdísz, Hangony mellől kora vaskori leletek kerültek elő, Bolyok sportpályája helyén pedig kelta település állt, hogy csak néhány példát említsünk.

Korán kialakultak a mai települések elődei is. Bükkszenterzsébet (S. Ersebeth alakban, 1268), Ózd (Ouzd alakban, 1272), Pétervására (Peturwasara alakban, 1272), Tarnalelesz (Lelez alakban, 1280), Váraszó (Varaszo alakban, 1280-90), Erdőkövesd (possessio Kövesd alakban, 1311), Domaháza (Hangonfew alakban, 1327), Hangony (Hangun alakban, 1347), Zabar (1359) első írásos említése a 13-14. századból ismert. Alapításuk – mint a régészeti leletek alapján feltételezhetően Arlóé és Kissikátóré is – az Árpád-korra tehető.

ARLÓ

A ma több mint 4000-es lélekszámú nagyközség – egyes vélemények szerint – egy honfoglalás előtti szláv település helyén jött létre. Ezt igazolhatja a név eredtére adott egyik magyarázat, mely az ó-szláv sas jelentésű „orlu” szóból származtatja. Neobarokk műemlék temploma, mely fallal körülvéve a Hódos-patak teraszán áll, többszöri átépítés után nyerte el mai arculatát. Helyenként még felismerhetők benne 15. századi gótikus elődjének beépített részletei.

A néhány még megmaradt 19. század végi, 20. század elejei lakóépület közül az egyik, szépen felújítva tájházként működik. A Gyepes-völgyben található, mű-

emlékké nyilvánított vadászház (Ivánkatanya) történetét nem ismerjük. A gyümölcsössel körbevett, tornyos épületet a helybeliek csak kastélyként emlegetik.

Bár nem tartozik a szorosan vett kistájhoz, de a település fontosabb látnivalóinak számbavételekor nem lehet említés nélkül hagyni az Arlói-tavat. A település keleti határában emelkedő, az Ózd-Pétervásárai-dombsághoz hasonló közetfelépítésű Csahó-hegybe az 1850-es évektől több kisebb tárot mélyítették. A szénbányászat felhagyása után ezeket beomlasztották. Az omlasztás azonban megbontotta a hegy délnyugati lejtőjének egyensúlyát, ami több szakaszban (1863, 1910, 1929-37) lecsúszott. A csúszásnyelv kitöltötte a Szohony-völgyet felduzzasztva a Szohony-patak vizét. Az így létrejött – ma 8 hektáros – tó kedvelt pihenő- és horgász hely.

BORSODNÁDASD

Borsodnádásd (1903-ig Nádásd), 2001-től város, a rendszerváltozásig nehéziparról volt híres. A vaslemezgyár 1989-ig üzemelt, bontása jelenleg is folyik. Megszűnése nehéz helyzetbe hozta a települést.

Műemléki jellegű épülete a klasszicista templom, melynek alapjait 1844-ben rakták le. Orgonája régebbi, 1796-ban készült és a budaörsi templomból került át.

BORSODSZENTGYÖRGY

A festői kis medencében található község jelenlegi nevét 1934-ben kapta. Eredetileg két település volt: Disznósd és Szentgyörgy.

BÜKKSZENTERZSÉBET

A település (1903-ig Szenterzsébet) – melyet csak a helységnévtábla választ el a szomszédos Tarnalelesztől – templomának védőszentjéről kapta nevét. A parkkal övezett római katolikus templom első említése a 18. század elejéről való. 1836-ban teljesen átala kították.

A községben a hagyományos népi építészeti több emléke fellelhető.

DOMAHÁZA

A Hangony- és a Tóvölgye-patak találkozásánál elhelyezkedő Domaházán is érdemes rövid megállót tenni és betérni a katolikus templomba. Itt csodálhatjuk meg Feszty Árpád lányának, Feszty Masának olajfestményeit, aki élete utolsó éveiben a településen lakott és alkotott.

ERDŐKÖVESD

A Tama völgyében elhelyezkedő kis falu a 19. sz. elején a környékbeli Orczy-birtokok uradalmi központja volt. Kastélyuk a település déli végén állt.

Említésre méltó műemlék a falu fölé magasodó dombon álló, fákkal övezett, barokk templom, melyet 1742-ben emeltek fából készült elődjének helyén. A római

katolikus plébánia a 18. század végén épült klasszicista stílusban. A településen számos régi, ma már műemlék jellegű lakóház és egy 1840-ben épült borospince maradt meg.

HANGONY

Két település Alsó- és Felsőhangony egyesítésével jött létre 1939-ben. Nevét a patakról kapta, melynek völgyében fekszik.

ISTENMEZEJE

A Tarna völgyében fekvő közel 1900 fős település nevét valószínűleg egykori birtokosáról, az Istenmezey családról kapta. Bár a néphit számon tart egy mesébb változatot is. E szerint a település mai helyén valaha mocsár terült el és a falu kissé távolabb, a ma Faluhelynek hívott külterületen volt. A törökök közeledtekor az emberek, állataikkal együtt ebben a mocsárban bújtak el. Az ellenség csak üres házakat és ólakat talált, amiket felgyújtott, majd elvonult. A falubeliek megmenekülésük öröme a mocsaras területen építették fel új házaikat és hogy köszönetet mondjanak Istennek elnevezték a területet Istenmezéjének.

A település nevezetessége a Tarna bal partján található különleges sziklaképződmény, a Noé szőlője, a tövébe vágott sziklakápolnával. A látványos sziklafal mindig is megmozgatta az emberek fantáziáját, kialakulásához, elnevezéséhez több monda, mese is kapcsolódik.

Az egyik szerint Noé, a gazdag helyi földesúr nem nyugodott bele, hogy ezen a szegény vidéken nem terem meg semmi. Szövetkezett hát az ördöggel és valahonnan messziről jó termőföldet hozatott a Vállósköre, melyen gyönyörű szőlőkertet telepített. De nemcsak gazdag, fősvény is volt, a termésből nem a dott a falubelieknek. Egyszer egy szegény özvegyasszonynak hét árva gyermeke közül megbetegedett a legkisebbik és nagyon megkívánta a szőlőt. Az özvegy elment a földesúrhoz, hogy kérjen egy keveset a kis beteg számára, de Noé a szőlőért az asszony három gyermekét kérte cserébe. A szegény özvegy nagy elkeseredettségében megátkozta az uraságot és a szőlőjét. A hegy ekkor nagy dübörgések és villámlások közepette gazdájával együtt szürke kővé dermedt.

Mások azt mondják, hogy Jézus és Péter apostol az istenmezei szőlős-domb alatt gyalogolva megszemlélte, és a szüretelő asszonyoktól szőlőt kért. Az asszonyok megtagadták kérésüket, erre Jézus kővé változtatta gyümölcsös kosaraikat.

A főút mellett, a sziklafal tövében mintha barlang nyílna. Csakhogy a szabályos alaprajzú kis üreg nem természetes képződmény. Az egykoron itt állt, Szent László tiszteletére felszentelt templom sziklába mélyített kápolnája volt. A templom építési és pusztulási idejét nem ismerjük. Legkorábbi ismert említése 1746-ból való. 1851-ben már mint romos, istentiszteletre méltatlan barlangot írók le. A település új, ma

is látható templomát 1853-ban klasszicista stílusban kezdték építeni a falu központjában.

JÁRDÁNHÁZA

A közel 2000-es lélekszámú település déli határában áll a IV. Béla emlékmű, ott, ahol a legenda szerint a király menekülése közben megpihent.

KISSIKÁTOR

Az eredetileg Sikátomak hívott kis zsákfalú nevét valószínűleg elhelyezkedéséről kapta. A Hangony-patak völgyébe délről betorkolló völgy keskeny, síkátorszerű szorosában fekszik. Nevezetessége az Árpád-kori alapokon, a török időkben épült körtemploma. Eredetét a templomban elhelyezett ezüst keresztelőmedence bizonyítja, fülén az 1312-es évszámmal. Ebből a korból hazánk egyetlen kör alaprajzú temploma.

ÓZD

Az 1949-ben városi rangot kapott Ózd mai „sokcsápú” alaprajzát a környező kisebb települések (Bolyok, Sajóvárkony, 1940; Center, Hódos-csepány, Susa, Szentsimon, Uraj, 1978) beolvasztásával nyerte el. Borsod-Abaúj-Zemplén megye második legnépesebb települése több mint 39000 lakossal.

A Kohászati Gyártörténeti Múzeum gyűjteménye az Ózdi Kohászati Üzemek történetét, a munkásság életét és az egykori gépeket mutatja be.

Az Ózdhoz tartozó Szentsimonon található a környék egyik legrégebbi műemlék épülete, az 1200-as években Szent Simon és Júdás apostol tiszteletére épített római katolikus templom. Az eredetileg román stílusú épületet a 14-15. században gótikus stílusban átalakították. Ekkor készültek a későbbi restaurálási munkák során előkerült freskók, melyek az 1650-ből származó szép fakazettás mennyezettel, a kétszáz éves barokk orgonával és a száz éves vörösréz keresztelőkúttal a templombelső kiemelkedő értékét adják. A templom a Borsod-Abaúj-Zemplén megye és a szlovákiai Rimaszombati járás gótikus emlékeit felfűző Gótikus út állomása.

Érdemes felkeresni Sajóvárkony 18. századi és Uraj 15. századi, majd a 18. században átalakított római katolikus templomát. Előbbiben életnagyságot meghaladó méretű feszületet (korpusszal), utóbbiban szép faragot ornamentikát láthatunk. Susán található a Bronts-kastély, melyet a 19. század végén, saját tervei alapján, magának építtetett a rimaszombati építész.

A hagyományos 19. század végi, 20. század eleji építészet emléke a Kőalja úti faoszlopos, tornácos lakóház, míg a Gyár út impozáns 19. század végi épületei (Tiszti Kaszinó, Nagyiroda, gyártelepi iskola) a gyárhoz kapcsolódnak.

PÉTERVÁSÁRA

A kistáj egyik névadó települése, Pétervására, Heves megye legkisebb városa. Az alig több mint két és fél ezres lakosú település 1989-ben nyerte el rangját.

1620-tól a falu egy részét, 1699-től teljes egészét a horvát származású Keglevich család birtokolta. Nevükhöz kapcsolódik a település két jelentős műemlék épülete is. A város nyugati részén álló emeletes barokk stílusú kastélyt 1738 és 1762 között építették. A két oldalszármag és a gazdasági épületeket 1803-ban toldották hozzá. A kastély dísztermének festményei 1770-ben készültek el, a gyöngyösi Baller mester alkotásai. A lépcsőfeljáró kovácsolt vas kapui Fazola Henrik műhelyéből kerültek ki. A Keglevich-kastélyban jelenleg Mezőgazdasági Középfokú Szakoktatási, Továbbképző és Szaktanácsadó Intézet működik.

A kéttornyú, háromhajós neogótikus római katolikus templomot az 19. század elején a Keglevich család emeltette elhunyt lányuk emlékére. A templom alatt található a család kriptája is.

SZENTDOMONKOS

Az alig több mint 500 lelkes kisközség nyugati részén áll a Szent Domonkos tiszteletére szentelt egyhajós barokk templom. A 18. század első felében épített és azóta többször átalakított templom szentélye és sekrestyéje megőrizte 16. századi magját.

TARNALELESZ

A közel 2000 fős Tarnalelesz (1901-ig Lelesz) mára teljesen egybeépült szomszédaival, Bükkszenterzsébettel és Szentdomonkossal. A község központja nem a főút mentén, hanem arra merőlegesen, a Nagy-völgyi-patakka párhuzamosan alakult ki. A patak két oldalán haladó utcákat (Petőfi és Kossuth u.) járva tanulmányozhatjuk az ősi palóc hadas településmódot. Sajnos az egykoron itt épült számos kisenemesi kúriából mára csak egy lakóház maradt meg épségben, mely műemléki védelmet élvez. Tarnaleleszhez tartozik a Leleszi-völgy felső végén található szintén műemlék jellegű Vállós-tanya, mely ma kulcsosházként működik.

A falun kívül álló, egyszerű barokkhajós templom a 18. század elején épült. Később többször javították, bővítették. A 19. század közepén az eredeti szentély felhasználásával teljesen átépítették.

VÁRASZÓ

A kislélekszámú zsákfalu a Váraszói-völgy (Hosszú-völgy) torkolatában fekszik. Neve a vár (valószínűleg az Őr-hegyi földvár utalva) és az aszó (kiszáradó vízmosás) szóösszetételből származik, mely a „vár az aszó völgyében” megjelölésből rövidülhetett. Egy érdekesebb magyarázat szerint a környékbeli magaslatokon (pl. Őr-hegy) álló őrszemek az idegenek közeledtét kiáltással jelezték egymásnak, így adva tovább a hírt a faluba, ahol a lánc utolsó tagja „várja a szót”.

Nevezetessége a 13. században épült román stílusú temploma, mely szépen helyreállított állapotban a temetődombról néz le a településre.

ZABAR

Zabar (neve szláv eredetű, jelentése fenyőerdő mögötti) eredetileg Gömör vármegye legdélibb települése volt, ma Nógrád megyéhez tartozik. Ami először feltűnik, az a település szabdaltsága: egymástól majdnem egy kilométerre fekvő két részét, Belső- és Külsőzabart a Décs-hegy és a Tarna is elválasztja egymástól. A két településrész között, a Tarna nagyívű kanyarjának öblében, „a semmi közepén” áll a műemlék jellegű római katolikus templom. A 13. században, Simon és Júdás apostolok tiszteletére emelt román templomot a 15. században gótikus stílusban átépítették, 1932-ben megnagyobbították. Az „ősi” Zabar eredetileg a templom körül helyezkedett el, de a hódoltság idejében a török gyakran feldúlta, zavarta lakóit, hiszen a településen át vezetett a fő közlekedési út Ajnácskő és tovább Fülek felé. Ezért a 16. század végére teljesen elnéptelenedett. A 17. század folyamán visszatelepülő zsellérek sem érezték magukat biztonságban, ezért a Tarnamenti úttól távolabb, az erdőben építették fel házaikat. Ez magyarázza a szokatlan településszerkezetet.

A templomkertben sétálva feltűnnek a régi temető öntöttvas sírkeresztjei és a kovácsoltvas sírkerítés. Ékesen bizonyítják a település egykoron Gömörhöz való tartozását, hiszen Rozsnyó és Nagyrőce környékének öntődéiben készült sírjeleivel mutatnak rokonságot.

TANYÁK

Elsősorban a fő közlekedési utak, a kistájat határoló patakok völgye mentén találunk tanyákat, pusztákat. De szinte bárhol beléjük botolhat a kiránduló. Előfordulnak deráziós völgyek alján, eróziós-deráziós nyergekben álló, vagy messze bent a terület középső részén, mély völgyekben megbújó tanyák is. Vannak köztük elhagyatottan omladozóak (pl. a festői környezetben, a Hosszú-völgyi-patak felső folyása mellett álló Dávidtanya), kulcsos- és vendégházként szolgálóak (Vállópuszta, Palinapuszta, Szalajkaház, Keserútanya), a legtöbbjük azonban lakott.

A Bükkszenterzsébet nyugati határában, a falutól kb. egy kilométerre, a főút mellett álló tanyánál az autóval, biciklivel erre járók is megállnak pár percre, hogy megnézzék a domboldalon legelésző szürke marha nyáját és kis ménest, amikre mudik és pulik felügyelnek.

IRODALOM

- Alföldi L.-Balogh K.-Radócz Gy.-Rónai A.** 1975: Magyarázó Magyarország 200000-es földtani térképsorozatához M-34-XXXIII. Miskolc. Magyar Állami Földtani Intézet, Budapest.
- Balogh K.** 1964: A Bükkhegység földtani képződményei, MÁFI Évkönyve XLVIII. köt. 2. füzet, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 245-479. o.
- Borovszky S.** (szerk.) 1988: Magyarország vármegyéi és városai, XI. kötet: Nógrád vármegye, Dövény, Budapest (reprint), 761 o.
- Borovszky S.** (szerk.) 1910: Magyarország vármegyéi és városai, X. kötet: Heves vármegye, Apollo Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 699 o.
- Eszterhás I.** 2003: A Vajdavár-vidék barlangjai, Az MKBT Vulkanoszpeleológiai Kollektívájának Évkönyve, 71-151. o.
- Hahn Gy.** 1964: Természeti földrajzi megfigyelések Istenmezeje környékén, Földrajzi Értesítő XIII. 3., 291-314. o.
- Hevesi A.** 2001: A Kárpát-medence és a Kárpátok természetföldrajzi tájtagolásáról. Földrajzi Konferencia, Szeged 2001. CD kiadvány.
- Horváth G.** 1996: A Cserhát, a Medves, és a Gömör-Hevesi dombság. In: Karátson D. - Száraz M. Gy. (szerk.): Pannon Enciklopédia - Magyarország földje. Kertek 2000 Könyvkiadó, Budapest. 333-336. o.
- Jaskó S.** 1949: Ózd környékének földtani leírása, MÁFI Évi Jelentése az 1948. évről, Budapest, 143-146. o.
- Jaskó S.** 1950: Adatok a palócföldi oligocén rétegtanához, Földtani Közöny LXXX. 151-155. o.
- Láng S.** 1953: Természeti földrajzi tanulmányok az Északmagyarországi középhegységben, Földrajzi Közlemények I. (LXXXIX.). 1-2., 21-64. o.
- Leél-Óssy S.** 1950: Az Arló melletti hegycsuszamlás és az általa létrehozott tó, Hidrológiai Közlemények XXX. 151-152. o.
- Leél-Óssy S.** 1973: Természeti-antropogén folyamatok és formák vizsgálata Ózd és Arló környékén, Földrajzi Értesítő XXII. 2-3., 195-213. o.
- Marosi S.** 1966: A deráziós völgyekről. Földrajzi Értesítő XIV. 229-238. o.
- Marosi S. - Somogyi S.** (szerk.) 1990: Magyarország kistájainak katasztere II. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. 946-950. o.
- Peja Gy.** 1955: Az ózdi táj, Természet és Társadalom CXIV. 400-409. o.
- Peja Gy.** 1956: Suvadástípusok a Bükk északi (harmadkori) előterében - Földrajzi Közlemények IV. (LXXX.) 3. 217-240. o.
- Peja Gy.** 1975: Geomorfológiai megfigyelések az Északi-középhegység laza kőzetű tömegmozgásos lejtőin - Földrajzi Értesítő XXIV. 241-244. o.

- Schréter Z.** 1942: Bükkszék környékének földtani és hegyszerkezeti viszonyai Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1936-38-ról. II. 831-858. o.
- Schréter Z.** 1952: A Mátrától ÉK-re eső dombvidék földtani viszonyai. Magyar Állami Földtani Intézet Évi Jelentése. 111-118. o.
- Székely A.** 1958: A Tarna-völgy geomorfológiája, Földrajzi Értesítő VII. 4., 389-417. o.
- Székely A.** 1989: A derázió felszínformáló szerepe Magyarországon, Földrajzi Értesítő XXXVIII. 3-4., 225-242. o.
- Tomor J.** 1948: Borsodnádasd, Arló, Bolyok és környékének földtani viszonyai, MÁFI Évi Jelentése 1939-40 évekről II., Budapest, 739-750. o.
- Tomor J.** 1948: Ózd-Hangony-Domaháza-Zabar és környékének földtani viszonyai, MÁFI Évi Jelentése 1939-40 évekről II., Budapest, 765-775. o.

INTERNET

- <http://www.bnpi.hu/index.php?inc=vedterulet5#tarna>
- <http://www.fw.hu/varaszo/>
- <http://www.falvak.hu/erdokovesd>
- <http://www.hevesmegye.hu/Varaszo/Varaszo.htm>
- <http://eszak-heves.celodin.hu/bukkszenterzsebet.htm>
- <http://eszak-heves.celodin.hu/tarna-lelesz.htm>
- <http://www.istenmezeje.hu/>
- <http://istenmezeje.uw.hu/>
- <http://www.kissikator.hu/>
- <http://www.matrainfo.hu/telepulesek/peterke.htm>
- <http://www.medvesalja.hu/zabar.html>
- <http://members.lycos.co.uk/pali/zabar.htm>
- <http://www.ozd.hu/>
- <http://www.petervasara.hu/>

KÉPEK JEGYZÉKE

Borító: Noé szőlője

Borító belső: Az Ózd-Pétervásárai-domság térképe

Középső színes képek:

1. kora tavaszi bükkös
2. leánykőkörcsin
3. imádkozó sáska
4. kockás sikló
5. császármadár
(forrás: www.vadaszlap.hu)
6. sárfürdőző vad disznó
7. tavaszi hérics
8. a kistáj panorámája a Leleszi-völgyből
9. a Nagy-kő
10. sekély csúszás
11. sziklaeresz
12. a Darázs-p. völgye, közepén a Vár-magassal
13. a Pataj-völgy
14. szurdok mederlépcsővel
15. az eróziós-deráziós dombokkal ölelt Domaháza
16. deráziós páholy
17. deráziós völgy, oldalában típrásnyomokkal
18. a zabari templom
19. vas sírkerezték a zabari templomkertben
20. a szentsimoni templom kazettás mennyezetének részlete
21. a pétervásárai Keglevich-kastély
22. freskótöredék a szentsimoni templomból
23. az istenmezejei sziklakápolna
24. készülő boksák a Nagy-völgyben
25. szürke marhák Bükkszenterzsébet határában

